

З ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ АСОРТИМЕНТУ ГЛИНЯНОГО ПОСУДУ ДОБИ РУСІ

Про історію дослідження асортименту глиняного посуду, використання його в побуті населенням доби Русі (за писемними джерелами та публікаціями вчених). Подано характеристику глиняного посуду, його давньоруські назви.

Ключові слова: глиняний посуд, доба Русі, асортимент, використання в побуті, писемні джерела, населення.

Глиняні вироби доби Русі археологи почали вивчати з середини XIX століття. Ними виділено кілька їх типів: посуд, будівельна кераміка, іграшка та вироби "спеціального призначення". Найпоширенішим серед них вважається глиняний посуд. Тому в статті за літописними джерелами та публікаціями вчених здійснюється спроба розглянути його асортимент та використання давньоруським населенням в побуті. Варто сказати, що праці перших дослідників містять надто мало свідчень про глиняний посуд доби Русі, зокрема окремі згадки про нього знаходимо в статті Михайла Біляшівського "Раскопки на Княжей горе в 1892 г." (Черкаська область, 1892), який описав кілька горщикоподібних посудин виявлених при розкопках¹. На початку XX століття Вікентій Хвойко в монографії "Древние обитатели Среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена" (1913) опублікував матеріали з поселень Середнього Подніпров'я. Серед глиняних виробів виділив посуд: "горщики", "черпаки", "кружки", "діжкоподібні посудини"². У праці Дмитра Самоквасова "Могильные древности Северянской Черниговщины" (1916) міститься інформація про горщикоподібні посудини, в яких ховали прах небіжчиків³. Більш детально асортимент глиняного посуду розглядається в публікації В'ячеслава Ржиги "Очерки из истории быта домонгольской Руси" (1929), де подаються їхні "давньоруські" назви та використання в побуті⁴. Значно більше свідчень про глиняні вироби міститься у роботі Бориса Рибаківа "Ремесло Древней Руси" (1948) де виділено посуд, "світільники", облицювальні плитки, плінфу, іграшки, глиняні кружала, "тиглі-ллячки". Вчений описав технологію їх виготовлення, застосування в побуті⁵. Аналіз та давньоруські назви глиняного посуду знаходимо у книзі Михайла Каргера "Древний Киев" (1958). З-поміж них виділено рідкісні знахідки – "рукомийники" та "кубки"⁶. Тетяна Макарова, опрацювавши чималу колекцію фрагментів полив'яних виробів з Києва, Любича, Чернігова, у публікації "Поливная керамика в Древней Руси" (1972) дійшла до висновку, що населення доби Русі в побуті використовувало й "полив'яні миски", "кубки" та "гличики"⁷. Упродовж 1960-х – 1980-х роках з'являються публікації, в яких дослідники глиняний посуд поділяють за об'ємом та функціональним призначенням⁸. На сьогодні існує кілька його класифікацій. Найбільш сприйнятним є розподіл на кухонний ("горщики", "латки", "сковороди"), столовий ("глеки", "кубки", "миски", "чаші", "черпаки") та тарний ("корчаги" й "амфори візантійського виробництва")⁹, хоча в окремих публікаціях дослідників зустрічаються й інші варіанти. Зокрема, в дисертаційному дослідженні Олександра Тищенка "Древнерусская и украинская керамика X – XVII века" (1969) виділено посуд для приготування їжі, її споживання, зберігання запасів¹⁰. Аркадій Козловський у статті "Полив'яна керамика з давньоруських пам'яток Південного Придніпров'я" (1994) поділив на кухонну, столову та амфорну. Варто зазначити, що останній поділ за його призначенням, неправильно аргументований, оскільки за існуючою класифікацією "амфори" відносяться до тарного посуду¹¹.

У зв'язку з накопиченням археологічних матеріалів подальшу класифікацію спробували розробити Ігор Готун, Леся Шевцова в статті "Автуничі – селище гончарів X – XIII століття"

(1995) та Андрій Петраускас у монографії "Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я в IX – XIII століттях" (2006). Крім кухонного, столового та тарного посуду, виокремили для проведення релігійних обрядів до яких віднесли мініатюрні "горщики" та глиняні вироби спеціального призначення – "посудини-фільтри" з отворами на денці, "світильники", "глиняні ллячки" та "сопла"¹². Проте розроблена дослідниками загальна класифікація посуду за призначенням носить дещо умовний характер, тому що посуд одних і тих же типів могли використовувати в побуті з різною метою, що підтверджено й писемними джерелами. Зокрема, в горщикоподібних посудинах не тільки варили їжу, але й зберігали продукти харчування і навіть цінні речі, використовували в поховальних обрядах¹³.

Цінним джерелом для вивчення асортименту глиняного посуду є не тільки доступні писемні джерела, наявні на сьогодні публікації археологів та істориків, але й написи на самих виробках, нанесені гончарями доби Русі під час їх формування, що вказують на назву та їх приналежність¹⁴.

Літописні повідомлення зазначають, що будь-яку посудину на Русі називали "сьсудь". Ця назва була характерна не тільки для глиняного посуду, але й для дерев'яного та металевого. Ізмаїл Срезневський в "Словаре древнерусского языка" (1989) пояснював, що назва "скудьльница", "скудьльний", "глиняний сьсудь" поширювалась на глиняний, про що свідчить "Юрьевское евангеліє послъ 1119 г.": "Въ скоудъльницъ воду нося" та "Уставъ Студійській" (XII ст.): "Съсоудъ скоудъльый станеть на огнищи до вечера", "Въпрашания Кюриково до 1136 г.): "Достоить ли, рече глиньну сьсодоу молитву даяти..."¹⁵

Нині дослідники виокремлюють 15 типів глиняного посуду, що використовувався населенням доби Русі. В тому ж словнику Ізмаїла Срезневського вони позначені як "грънъцы", "латки", "скворда", "миса", "кръчага", "крина", "черпало", "глекъ", "комърогъ", "кубъкъ", "кърчажець", "чъвань", "викия", "рукомъои", "плошки"¹⁶.

Володимир Мавродін в праці "Древняя Русь. Происхождение русского народа и образование Киевского государства" (1946) зазначав, що він використовувався в побуті не лише серед бідних прошарків населення, але й на дворах феодалів. На підтвердження своїх висновків навів повідомлення арабського мандрівника Ібн-Фадлана, який описав приміщення, "для банкетів" князя Володимира, де на полицях між золотим, срібним, дерев'яним посудом стояли й глиняні "грънъцы", "кръчага", "крины", "плошки"¹⁷. Його використання на княжих дворах засвідчує Іпатіївський список "Повести временных лет" (1908), де згадуються лъохи князя Святослава, в яких зберігалось "...500 берковъсковъ меду, а вина 80 корчаг"¹⁸.

На думку вчених, найбільш поширеними серед глиняного посуду були "горщики", які під час розкопок знаходять у значно більшій кількості, ніж інші його типи. У літописних повідомленнях зустрічаються під назвою "гърнець", "грънъцы". У цьому значенні вони згадуються в "Русской правде" за редакцією Бориса Грекова (1940): "гърнець масла". "Сборникъ Святослава" (1073) містить згадку про "злата в грънъцы"¹⁹, що зафіксовано й археологічно²⁰. В літописі за Іпатіївським списком (1217) "един камень много горънцевъ избиваетъ"²¹. Останній вираз безперечно є прислів'ям, що було поширене на Русі. Літописи також згадують ченця Агапіта, що жив наприкінці XI – у першій половині XII століття, який у "гърнци" варив "зелие" та зціляв ним хворих²². Про це повідомляє "Уставъ Студійській" (XII століття): "Да варять сочива же и зелия, пьрвье оубо едино само, по сем въ единь гърнець обоє да вьлияжть"²³. Багато відомостей про використання горщикоподібних посудин міститься в статтях "Руской Правды". Лев Черепнін, Михайло Колчин вважали, що ці статті були складені з метою навчити перерахувати натуру на гроші. Наприклад, у одній зі статей зазначається, як рахувати приплід: "А от того скота сыровъ 300 и 60 сыровъ, а масла 300 гърнъцевъ; а то кунами 14 гривенъ и 20 ръзань..."²⁴.

В побуті населення доби Русі, за твердженнями дослідників, використовувалися горщикоподібні посудини різних форм (мал. 1. а, б, в)²⁵. За розміром їх поділили на великі – від 8 до 20 л, середні – від 3 до 7 л, та малі – від 0,5 до 2 л. Висота їх коливалася від 7 до 50 см, діаметр вінець від 5 до 36 см. Археологи вважають, що під час розкопок найчастіше зустрічаються середніх розмірів, місткістю 5 – 6 літрів з діаметром вінець 18 – 22 см, які використовували під час приготування їжі²⁶. Зокрема, в монографії Володимира Гончарова "Райковецьке городище" (1946) повідомляється про виявлені в печі "горщики" таких розмірів в яких збереглися

залишки обгорілої пшеничної каші²⁷. У книзі Михайла Каргера "Древний Киев" (1958) знаходимо згадки про виявлену в печі горщикоподібну посудину в якій знаходилися залишки дерев'яної ложки та невизначених решток їжі²⁸. Писемні та археологічні джерела вказують і на те, що вони широко використовувались в поховальній обрядовості²⁹. Це фіксують Александр Ковалевський у "Книге Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921 – 922 гг" (1956) та Олександр Рибаків у праці "Язычество Древней Руси" (1988). Автори посилаються на літописні повідомлення, які згадують поховальний обряд на Русі в X – XII століттях: "...и когда кто-нибудь умрет, сжигают его вместе с его праздничными одеждами... и берут пепел этого мертвица и кладут в серебряные, золотые сосуды или в новый глиняный сосуд и зарывают этот сосуд"³⁰.

Варто зауважити, що характеризуючи горщикоподібні посудини, "за висотою горловини", автори окремих публікацій поділяють їх на групи: "низькогорлі", "дуже низькогорлі", та "горщики з середнім горлом". З поміж них виокремлюють горщикоподібні посудини із "слабопрофільованою", "середньопрофільованою", "сильнопрофільованою", "циліндричною", "високою" та "низькою шийкою"³¹. Хоча за народною гончарською термінологією горло або шия – це верхня завужена частина глечиків, оскільки в горщиках, такий конструктивний елемент відсутній³².

Для закривання горщикоподібних посудин виготовлялися спеціальні глиняні "покришки". Писемні джерела та "Словарь древнерусского языка" (1989) Ізмаїла Срезневського фіксують їх під назвою – "покровъць", "покровъ на чашу", "покровъць покрываеъ этое блюдо"³³. "Покришки" мали конічну форму, діаметр від 6 до 22 см. Зверху виступи, за які можна було їх тримати (мал. 2). Оскільки їх знаходять у незначній кількості, дослідники гадають, що одну покришку могли використовувати для кількох посудин, не заперечують виготовлення їх з іншого матеріалу, наприклад, з дерева³⁴.

Різновидом глиняного посуду були "рукомъои". Михайло Каргер пояснював, що такий посуд використовували як умивальники. За формою вони нагадують горщикоподібну посудину висотою 15 см, діаметром вінець 16 см, з двома плоскими вухами з проколами, та носиком (мал. 3). Серед археологічних матеріалів їх зафіксовано в Києві та Путивлі³⁵.

У побуті населення доби Русі використовувався посуд з дуже короткими потовщеними, витягнутими назовні вінцями, до опука й боків якої кріпилися три вуха. Борис Рибаків у праці "Язычество Древней Руси" писав, що посудини з трьома вухами могли використовувати для проведення релігійних обрядів³⁶, хоча вони могли виконувати роль світильника, оскільки, їх за три вуха зручно було підвішувати до стелі житла. Такий виріб виявлено серед археологічних матеріалів на території Переяслав-Хмельницького (висота 7,5 см, діаметр вінець 9 см) (мал. 4).

Мископодібні посудини під час розкопок знаходять украй рідко. Адже такий тип посуду за доби Русі виготовлявся переважно з дерева³⁷. Їх назва майже не змінилася з плином часу. У "Сборнику Вьскресенского поучения" (XII ст.) зафіксовано назву "мись", "миса": "Абия положь хльбъ на стьи мись..."³⁸. За класифікаційною системою їх відносять до столового посуду (мал.5). За твердженнями вчених, вони призначалися для рідкої їжі, хліба та м'яса³⁹. Крім того, їх могли використовувати в ролі світильника. У статті Марини Сергєєвої "Керамічні світильники та свічники XI – XIV століть із Київщини" (1995) такі глиняні вироби охарактеризовано, як невеликі за розміром мископодібні посудини з заглибленням на дні для олії і гноту. Виготовляли два їх варіанти: з отворами по краю вінець і без них. Іноді вони мали вуха для зручного їх перенесення. Дослідниця вважала, що отвори для їх підвішування робилися по сирій глині, в окремих випадках – просвердлювалися в уже випаленому виробі. Це свідчить, що мископодібні світильники не завжди продукували спеціально, а могли переробляти із звичайних невеликих посудин (мал. 6)⁴⁰. У Ізмаїла Срезневського вони згадуються під назвою "плоскы": "Купите плосковъ"⁴¹. Уперше на цей посуд звернув увагу Ростислав Виєзжев у статті "Новые типы древнерусских светильников" (1961) інтерпритував їх як світильники, стверджуючи, що вони найчастіше зустрічаються під час розкопок в культурних нашаруваннях XI століття у Києві, Вишгороді, Чернігові, Городську⁴². Найбільш поширеними були "миски" висотою від 4 до 10 см, з діаметром вінець від 12 до 18 см. Їх виявлено у Києві, Переяслав-Хмельницькому, Путивлі, Автуничах, Лісковому⁴³.

Серед асортименту глиняних виробів археологи виділили мископодібні глибокі посудини,

які, найімовірніше, використовували для приготування сиру. Вони мали отвір в нижній частині обочини 45 діаметром від 06 до 1 см (мал.7). Знайдені на поселенні Ліскове, Автуничі, Києві, Чернігові⁴⁴.

У монографії В'ячеслава Ржиги "Очерки из истории быта домонгольской Руси" (1929) згадуються посудини, які призначалися одночасно для приготування та вживання їжі⁴⁵. За формою вони нагадують "ринку з тулійкою" (високі боки, трубчаста ручка) (мал. 8)⁴⁶. Писемні джерела такий посуд називають "латка", "ладок". Іпатіївський список літопису повідомляв, що під час облоги міста Білгорода (997) печенігами, жителі міста, черпаючи зі встановленого на колодязі відра розчин муки для киселю, розливали його в "латки": "и приведоша я к кладецю, идя цежь, и почерпоша ведром и льяша в латки"⁴⁷. Можливо, вони не набули повсюдного поширення, оскільки їх виявлено в поодиноких випадках (зокрема, на поселенні Ліскове, Чернігівщина)⁴⁸.

Типологічно близькими до описаних були вироби, які нагадують сковорідку. Термін "сковрада", "сковърада" згадується у "Новгородській книжці Кърмчия" (1280 р.): "Аще разбить гърньць или котльць или сковрадоу или инь сосудь варения в небрежения, да поклониться"⁴⁹. Володимир Баран, Денис Козак, Ростислав Терпиловський у праці "Походження слов'ян" (1991) вказували, що такі посудини найвірогідніше призначалися для випікання хліба та коржів⁵⁰. Середні їх параметри: товщина дна 0,5 – 1 см, діаметр 12 – 26 см. Їх знайдено на поселеннях Автуничі, Райковецькому городищі в Путивлі, Лтаві⁵¹.

Ізмаїл Срезневський у словнику наводив "чърпало": "Вы же оставльши мя... и готовяущи тряпезу роду и рожняницямъ, напълняющее бьсомъ черпала" (Изборникъ до 1300 г.) та "почърпальникъ": "Ни почърпальника имаши, и студеньць глубоць есть". (Остомирово Евангеліє)⁵². Це невисокі, іноді опуклобокні посудини з петлеподібним вухом, діаметром вінець до 12 см (мал. 9). Їх могли використовувати для набирання води. Найбільшу колекцію їх зібрано у Канівському Подніпров'ї⁵³. Вони виявлені у Переяслав-Хмельницькому, Автуничях, Чернігові, Києві⁵⁴.

У добу Русі були поширені посудини для тримання, перевезення рідини та зерна. Їх називали "корчага", "кръчага", "къръчага", "кърчагъ": "А вино свое держи, купишь корчагоу" говориться у "Вопрошение Кирика" (XII ст.)⁵⁵. Іпатіївський літопис "Повести временных лет" (1146 р.) згадує вино, яке зберігалось в погребях князя Володимира в корчагах⁵⁶. Ізмаїл Срезневський зазначав, що у "Житіє святого Феодосія Печерського" (XI століття) є згадка про такий посуд: "Привезоша три возы суще корчаг с вином"⁵⁷. У вже цитованій легенді про білгородський кисіль "Повести временных лет" читаємо: "Людьє же наляша корчагу цъжа и ситі оть колодязя, вдаша печенігом"⁵⁸. Крім писемних джерел їх, назву засвідчують надписи, нанесені на зовнішню поверхню такого виробу по сирій глині. Цікавою в цьому плані є монографія Валерія Чудінова "Руйница й тайни археології Русі" (2003), в якій дослідник проаналізував написи, зафіксовані на глиняних виробах⁵⁹. Тут знаходимо згадку про посудину початку XIII століття з Київського Подолу, напис на якій вказував не тільки на назву цього виробу, але й на ім'я гончаря або її власника: "Мстиславль корчаг". На фрагментах XI – XIII століть, виявлених на правому березі річки Сули, напис вказував: "Крчага Прокопова"⁶⁰. На думку вченого, окремі підписи вказували навіть на вміст посудини, зокрема: "Вина благодатнешего полна эта корчага"⁶¹. У публікації Бориса Рибаківа цей напис цитується так: "благодатна полная эта корчага!"⁶². Михайло Каргер пояснював, що, крім рідини в таких посудинах могли зберігати зерно. На це вказувала виявлена на території Києва "корчага", датована XI – XII століттям, в якій знаходився майже "пуд зерна"⁶³. Про її призначення свідчить і напис, нанесений до випалювання: "Зерно с лета"⁶⁴. Тобто корчагоподібна посудина була виготовлена спеціально як зерновик. Як стверджував Борис Рибаків, Михайло Каргер, на Русі "корчаги" призначалися для рідини та сипучих продуктів⁶⁵. Посудини, які призначалися для рідини мали циліндричну вузьку шию, для сипучих продуктів – широкий отвір, низькі вінця, які плавно переходили в плечі. Висота їх іноді досягала 90 см. Для зручності перенесення вони мали два вуха (мал.10, а, б). Найбільшу їх кількість знайдено в Києві, Чернігові, Переяслав-Хмельницькому⁶⁶. Досить часто такий тип посуду археологи називають "амфорами", хоча, за писемними джерелами вони відомі, як "корчаги", а "амфорки" як "корчажки"⁶⁷. З приводу цього Ізмаїл Срезневський, Борис Рибаків зазначали, що в добу Русі так звані "амфорки київського типу" називалися "корчаж-

ками", а великі посудини з назвою "амфори" – "корчагами", що підтверджують написи з давньою назвою "корчага", "корчажки" на них⁶⁸.

Літописні повідомлення фіксують посуд з назвою "крина", "кринь", або "окринь". Зокрема у "Служебнике Минеи" (1096) згадується: "Кринь же проливающе потокъ исцеление", "Юрьевское евангеліе" (XII ст.): "Поставляють подъ криноу"⁶⁹. У публікаціях археологів такий тип посуду описується, як глечик⁷⁰. На глиняні вироби з ознаками глека розповсюджувалася й інша назва "глекъ", "гълекъ", які згадував "Пандектъ Никона" (по Синодському списку 1296 р.) як посуд для вина: "десять глекъ вина"⁷¹. "Словарь Древнерусского языка" вказує, що "Юрьевское евангеліе послѣ 1119 г." такий посуд називає "чъвань", "чвань", "чабань": "Държите прѣданиечвчсько, омывания чъвань и чашъ и ина подобна"⁷², та "комърогъ", "коморогъ": "Въ коморогъ водоу несый"⁷³. У дослідженнях Олександра Моці, Ігоря Готуна говориться, що в них могли зберігати рідину, опускати молочні продукти в колодязь використовуючи джерельну воду для охолодження, про що свідчать виявлені фрагменти посуду з прикріпленою до вух ликовою мотузкою під час розкопок давньоруських колодязів, криниць⁷⁴. Такий тип глиняних виробів мав циліндричну, вузьку або широку шию, два невеличких вуха на опукові або одне, яке кріпилося до краю вінець та опука. Діаметр вінець становив у середньому 7 – 12 см (мал.11, а, б, в, г). Їх виявлено в Києві, Чернігові, Вирі, Григорівці, Колодяжному⁷⁵.

3-поміж знахідок археологи виокремлюють глиняні посудини – голосники, які використовувалися в будівництві (мал. 12). Вони вмонтовувалися у верхній частині склепіння культових будівель. Їх функціональне призначення, за свідченням Михайла Каргера, полягало у покращенні акустики в храмах⁷⁶. Петро Раппопорт у публікації "Строительное производство Древней Руси" (1994) пояснював, що для покращення акустики голосники вставляли отворами в середину приміщення, в окремих випадках їх монтували навпаки, отворами на зовні, для полегшення ваги склепін будівель. Дослідник зазначив, що вперше "голосники" застосували під час будівництва Десятинної церкви, а в подальшому ця техніка широко застосувалася в архітектурі до початку XIII століття. Його дослідження фіксують використання голосників двох типів: "привізних грецьких амфор" та посудин місцевого виробництва у вигляді "високих горшков с вытянутым прямым горлом"⁷⁷. Тут варто зазначити, що голосники – високі посудини, що за формою нагадують глечик, а не горщик.

Іноді в публікаціях учених зустрічаються неправильні описи посудин з ознаками глечика. Такий опис містить колективна монографія "Село Київської Русі" у підрозділі присвяченому гончарству, зокрема: "глечики – це горщики з вузькою (7 – 12 см) циліндричною шийкою, висотою 3,5 – 5 см", тут же: "горщики-глечики – це амфорки київського типу – невеликі посудини витягнутих пропорцій з двома ручками-вухами". Як бачимо, для одного виробу використано два гончарські терміни – глечик і горщик, для іншого три – глечик, горщик, амфорка, хоча далі в роботі згадується, що "крім кухонних горщиків на сільських поселеннях були поширені інші види посуду: "корчаги", "амфори", "глечики", "миски", "сковороди", невеликі "черпаки", "накривки", "амфорки київського типу"⁷⁸. У "Словнику народної гончарської термінології" (1993) Олесь Пошивайла чітко роз'яснено, що "глечик" і "горщик" мають абсолютно різну форму і виконують різне функціональне призначення, до того ж, як уже зазначалося, у горщика немає такого конструктивного елемента, як "шия"⁷⁹.

Серед асортименту виділяються посудини для пиття рідини. У словнику Ізмаїла Срезневського вони згадуються, як "викия". "Нестерово Житие Феодосия" містить таку інформацію про них: "Абие блаженнии призъвавъ строителя црквънаго повельъ налияти вина ... викию и дати емоу"⁸⁰. Це невеликих розмірів глиняні посудини, які нагадують чашку (мал. 13). Знайдені під час розкопок у Переяслав-Хмельницькому, Києві, Чернігові⁸¹.

У писемних джерелах фіксуються посудини з назвою "кърчажець". У "Синодском списке" (XI ст.) згадуються: "Възимати.... по кърчажъцю вина"⁸². Олександр Тищенко, у вище зазначеному дисертаційному дослідженні пояснював, що, на відміну від великої корчаги, в яку вміщувалося від 15 до 20 літрів рідини, "кърчажець" виступав як міра вина, призначена для одного чоловіка; їх ставили перед кожним, хто сидів за столом. Учений зазначав, що в ньому могло поміститися до літра вина, квасу, хмільного меду (мал. 14). Їх виявлено на території Києва, Чернігова⁸³.

У "Словаре древнерусского языка" відзначено "кубъки"⁸⁴. Як пояснюють Олександр Ти-

щенко, Тетяна Макарова, це невеликі, бакалоподібні вироби, висотою 10 – 12 см, з одним вухом, призначалися для пиття міцних напоїв (мал. 15). Під час розкопок цілі посудини трапляються дуже рідко, здебільшого лише їх фрагменти. Їх зафіксовано в Києві, Любечі⁸⁵. Валерій Чудінов стверджував, що на знайдених фрагментах, датованих X століттям, йому вдалося прочитати напис "Наливай чаре", тобто "наливай чарки"⁸⁶. Можливо, цим написом майстер засвідчив, що ця посудина виготовлена спеціально для пиття напоїв.

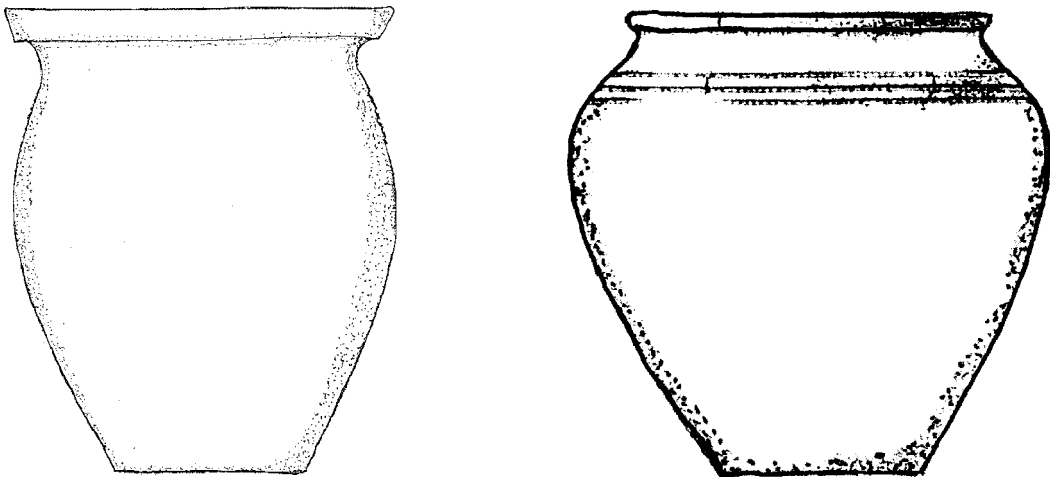
Леся Шевцова в статті "Керамічний комплекс Автуницького поселення" (1992) згадувала про порівняно рідкісний тип глиняного посуду – прямокутної форми з отворами на дні, виявлений на поселенні Автуничі (Чернігівщина). Через наявність на дні такої посудини залишків дьогтю дослідниця антрибувала її як посудину для його збирання⁸⁷.

Учені стверджують, що мешканці доби Русі могли використовувати посудини, які піддавалися ремонту, оскільки в них могли зберігати "сипучі" продукти. Такі посудини з отворами зробленими вздовж тріщин, знайдено в Автуничих (Чернігівщина), Ромни (Сумщина). Дослідники вважають, що місце розколу могли стягувати мотузкою чи скобами⁸⁸.

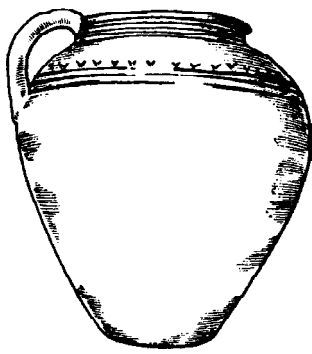
Крім вищезгаданих посудин, у побуті населення доби Русі використовувалися й великі посудини під вінцями яких з одного боку розміщувались поряд два отвори, з протилежного – вуха, яке кріпилося до краю вінця й опука. На думку вчених вони могли використовуватись, як казани⁸⁹.

Таким чином, в побуті населення доби Русі використовувався чималий асортимент глиняного посуду, який досить добре вивчений дослідниками. Зокрема, розроблена його класифікація за формою, об'ємом, призначенням. Проте досить часто в публікаціях зустрічаються невірно вказані назви глиняного посуду та їх частини, що не відповідає народній гончарській термінології. Оскільки термінологічна невизначеність у виданнях археологів з питань давньої кераміки, на думку керамолога Олеса Пошивайла "виявляє нагальну проблему формування єдиного уніфікованого загальноукраїнського термінологічного словника для опису (означення) гончарського виробництва і глиняних виробів"⁹⁰.

Основні типи глиняного посуду доби Русі

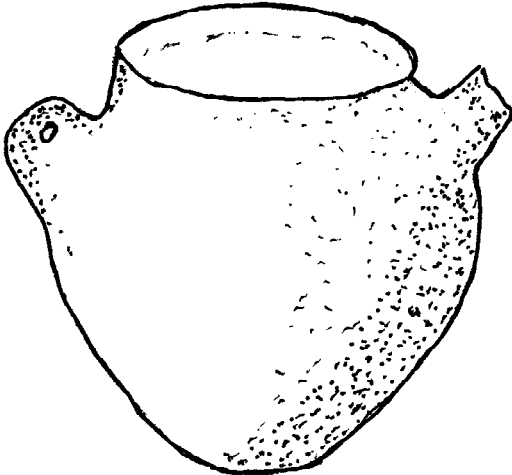
Мал. 1-а, б. Горщикоподібні посудини.

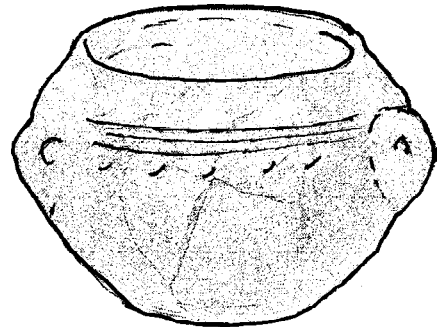
Мал. 1-в. Горщикоподібна посудина.

Мал. 2. Горщикоподібна посудина з "покришкою".

Мал. 3. Горщикоподібна посудина "рукомойник".

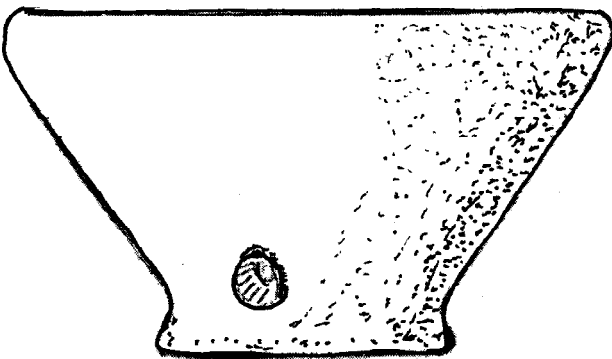
Мал. 4. Посудина з трьома вухами.

Мал. 5. Мископодібна посудина.

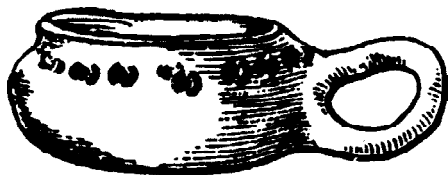
Мал. 6. Мископодібна посудина.

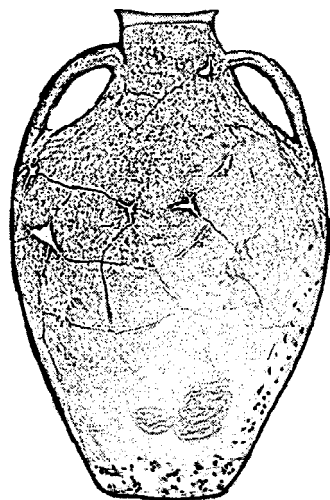
Мал. 7. Мископодібна посудина.

Мал. 8. Глиняна посудина "латка".

Мал. 9. Черпалоподібна посудина.

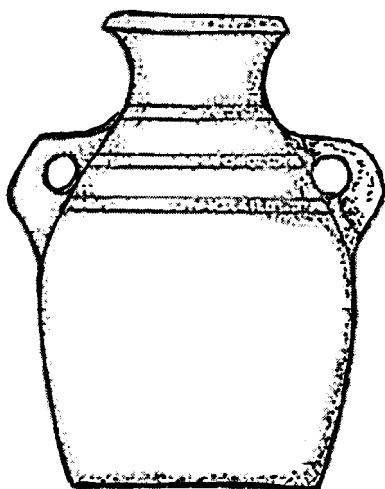
Мал. 10-а. "Корчага".

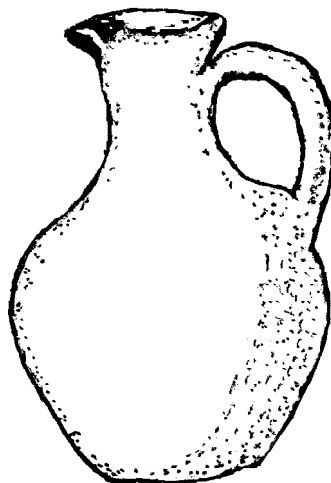
Мал. 10-б. "Корчага".

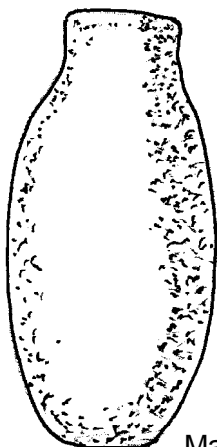
Мал. 11-а, г. Посудина з ознаками глека.

Мал. 11-б. Посудина з ознаками глека.

Мал. 11-в. Посудина з ознаками глека.

Мал. 12. Посудина з ознаками глека "голосник".

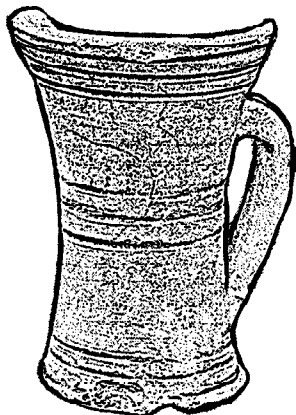

Мал. 13. Чашкоподібна посудина.

Мал. 14. Глиняна посудина "корчажець".

Мал. 15. Кубкоподібна посудина.

¹ Беляшевский Н.Ф. Раскопки на Княжей горе в 1892 г. // Киевская старина. – 1893. – Т. 12. – С. 134 – 142.
² Хвойко В.В. Древние обитатели Среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена. – К., 1913. – С. 1 – 110.

³ Самоквасов Д.Я. Могильные древности Северянской Черниговщины. – М., 1916. – С. 51.

⁴ Ржыга В. Глиняная посуда // Очерки из истории быта домонгольской Руси. – М., 1929. – С. 34 – 40.

⁵ Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. – М., 1948. – С. 163 – 182; 342 – 374; 661 – 662.

⁶ Каргер М.К. Древний Киев. – М.-Л., 1958. – Т. 1 – С.411 – 468.

⁷ Макарова Т.И. Поливная керамика в Древней Руси. – М., 1972. – С.11.

⁸ Кучера М.П. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР. // Слов'яно-руські старожитності. – К., 1969. – С. 174 – 181; Тищенко А.Р. Древнерусская и украинская керамика X – XVII вв. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата искусствоведения. – К., 1969.

⁹ Кучера М.П. Вказ. праця. – С. 174 – 181; Кераміка і гончарна справа // Село Київської Русі. – К., 2003. – С. 111 – 121; Готун І., Шевцова Л. Автунічі – селище гончарів X – XIII століть // Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1994. – Опішне, 1995. – Кн. 2. – С. 62 – 76; Південноруське село IX – XIII ст. (нові пам'ятки матеріальної культури). – К., 1997. – С. 34 – 69; Петраускас А.В. Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я в IX – XIII ст. – К., 2006. – С. 57 – 70.

¹⁰ Тищенко А.Р. Вказ. праця – С.94.

¹¹ Козловський А.О. Полив'яна кераміка з давньоруських пам'яток Південного Придніпров'я // Старожитності Русі-України. К., 1994. – С.141 – 146.

¹² Готун І., Шевцова Л. Вказ. праця. – С. 57 – 70.

¹³ Ковалевский А.П. Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921 – 922 гг. Статьи переводы и комментарии. – Харьков, 1956. – С.262 – 263; Каргер М.К. Вказ. праця. – С. 416; Готун І., Певцова Л.. Вказ. праця. – С. 62 – 69; Кераміка і гончарна справа. Вказ. праця. – С.112; Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. – М., 1988. – С.83, 223; Рыбаков Б.А. Язычество Древних славян. Издание

- второе. – М., 1994. – С.252; Срезневский И.И. Словарь древнерусского языка (репринтное издание 1893,1902,1912 гг.): В 3 т. Т.1 – М., 1989. – С. 616 – 617.
- ¹⁴ Рыбаков Б.А. Вказ. праця. – 1948. – С. 370; Каргер М.К. Вказ. праця. – С. 416; Чудинов В.А. Руйница и тайны археологии Руси. М., 2003. – С. 85, 86, 88.
- ¹⁵ Срезневский И.И. Вказ. праця. Т.1. – С. 396; Т.3 – С. 833.
- ¹⁶ Там само. – Т.1 (Ч.1). – 806 с.; Т1 (Ч.2). – 807 – 1419 с.; Т.2 (Ч.1) – 851 с.; Т.2 (Ч.2) – 851 – 1802 с.; Т.3 (Ч.1). – 910с.; Т.3. (Ч.2) – 911 – 1683 с.
- ¹⁷ Мавродин В.В. Древняя Русь Происхождение русского народа и образование Киевского государства. – Л., 1946. – С. 112.
- ¹⁸ Полное собрание русских летописей. – СПб., 1908. – Т.И. Ипатьевская летопись. XVI +938+87+IVс. – С. 112; Руська Правда. Под ред. Б.Грекова. – М.-Л., 1940. – Т. 1 – С.353; Рыбаков Б.А. Вказ. праця. 1948. – С.372; Срезневський И.И. – Вказ. праця. Т.1. – С.1411 – 1412.
- ¹⁹ Руська правда. Вказ. праця. – С. 353; Срезневский И.И. Вказ. праця. – Т 1. – С. 616, 617.
- ²⁰ Каргер М. К. Вказ. праця. – С. 416.
- ²¹ Срезневский И. И. Вказ. праця. Т1. – С. 617; Літопис Руський за Іпатським списком: Пер. Л.Махновець. – К., 1990. – С. 377.
- ²² Історія Української культури: В п'яти томах. – К., 2001. – Т.1. Історія культури давнього населення України – С. 814.
- ²³ Срезневский И.И. Вказ. праця. – Т. 1. – С. 616.
- ²⁴ Руська Правда. Вказ. праця. Т.1 – С. 353; Черепнин Л.В. Новгородские берестяне грамоты как исторический источник. – М., 1969. – С. 373; Колчин Б. Русский феодальный город Великий Новгород // Советская археология. – М.-Л., 1957. – № 3. – С.288.
- ²⁵ Рыбаков Б.А. Вказ. праця, 1948. – С.354; История культуры Древней Руси. – М.-Л., 1948. – С.141; Археология Украинской ССР. – К., 1986. – Т. 3. – С.381, 447; Каргер М.К. Вказ. праця. – С. 415, 417, 418; // Село Київської Русі. – К., 2003. – С.114, 116.
- ²⁶ Каргер М.К. Вказ. праця. – С. 416; Готун І., Шевцова Л. Вказ. праця – С. 62; Петрашенко В.А. Древнерусское село(по материалам поселений у с. Григоровка). – К., 2005. – С. 53 – 55; Петраускас А.В. Вказ. праця. – С. 69.
- ²⁷ Гончаров В.К. Райковецкое городище. К., 1950. – С. 19, 20.
- ²⁸ Каргер М.К. Вказ. праця. – С. 416.
- ²⁹ Ковалевский А.П. Вказ. праця. – С. 262 – 263; Рыбаков Б.А. Вказ. праця, 1994. – С. 252 – 274; Пошивайло І. Вказ. праця. – С. 226.
- ³⁰ Ковалевский А.П. Вказ. праця. – С. 262 – 263; Рыбаков Б.А. Вказ. праця.1988. – С.223; Рыбаков Б.А. Вказ. праця. 1994. – С.252.
- ³¹ Каргер М.К. Вказ. праця. – С. 416; Готун І., Шевцова Л. Вказ. праця. – С.6 2 – 69; Петраускас А.В. Вказ. праця. – С. 69; Південноруське село IX – XIII ст.. Вказ. праця. – С. 49 – 50.
- ³² Пошивайло О. Ілюстрований словник гончарської термінології Лівобережної України (Гетьманщина). – Опішне, 1993. – С. 154, 155.
- ³³ Срезневский И.И. Вказ. праця. Т.3 – С. 1115 – 1117.
- ³⁴ Готун І., Шевцова Л. Вказ. праця. – С. 67; Південноруське село IX – XIII ст. Вказ. праця. – С.5 2.
- ³⁵ Каргер М.К. Вказ. праця. – С. 419; Срезневский И.И.Вказ. праця. Т.3. – С.194.
- ³⁶ Рыбаков Б.А. Вказ. праця. 1988. – С. 165.
- ³⁷ Археология Украинской ССР. Вказ. праця. – С. 451.
- ³⁸ Срезневский И. И.Вказ. праця. Т.2. – С. 153.
- ³⁹ Південноруське село IX – XIII ст. Вказ. праця. – С. 51, 83; Мальм В. Производство глиняных изделий // Очерки по истории русской деревни X – XIII вв. – М., 1959. – С.50.
- ⁴⁰ Сергеева М. Керамічні світильники та свічки XI – XVIII століть на Київщині // Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1994. – Опішне, 1995. Кн. 2. – С.79 – 82.
- ⁴¹ Срезневський И И. Вказ. праця. – Т.2. – С. 968.
- ⁴² Выезжев Р.И. Новые типы древнерусских светильников // КСИА АН УССР. – 1961. – Вип. 11. – С.89 – 90.
- ⁴³ Мальм В. Вказ. праця. – С. 50, 51, 52; Рыбаков Б.А. Вказ. праця. 1948. – С. 354; Південноруське село IX – XIII ст. Вказ. праця. – С. 83.

- ⁴⁴ Історія культури Древньої Русі. М.-Л., 1948. – Вказ. праця. – С. 50–51; Південноруське село IX–XIII ст. Вказ. праця. – С. 51, 83; Пошивайло О. Вказ. праця. – С. 157.
- ⁴⁵ Ржыга В. Вказ. праця. – С. 36.
- ⁴⁶ Пошивайло О. Вказ. праця – С. 145.
- ⁴⁷ Повесть временных лет: Статьи и комментарии Д.Лихачева. – М.-Л., 1950. – Ч.2 – С.353; Ржыга В. Вказ. праця. – С. 36; Срезневский И.И. Вказ. праця. Т. 3 – С. 194.
- ⁴⁸ Шекун О.В., Веремейчик О.М. Давньоруське поселення Ліскове. – Чернігів, 1999. – С. 184.
- ⁴⁹ Срезневский И.И. Вказ. праця. Т. 3 – С. 378.
- ⁵⁰ Баран, В.Д., Козак Д.Н., Терпиловський Р.В. Походження слов'ян. – К., 1991. – С. 124.
- ⁵¹ Археология Украинской ССР. Вказ. праця. – С.451; Гончаров В.К. Вказ. праця. – С.121; Південноруське село IX–XIII ст. Вказ. праця. – С.51; Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Приймак В.В. Пізньороменські комплекси з посаду Літописної Лтави // Археологічний Літопис Лівобережної України. – 2001. – № 1. – С.64.
- ⁵² Срезневский И.И. Вказ. праця. Т.2. – С.1330; Т.3 – С.1567.
- ⁵³ Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). – К., 2003. – С. 115.
- ⁵⁴ Ліньова Є.А., Мезенцева Г.Г. Гончарне виробництво на посаді Белгорода Київського. // Вісник Київського університету К., Історичні науки, 1980 – С.89; Село Київської Русі. Вказ. праця. – С.115; Каргер М.К. Вказ. праця. – С. 419.
- ⁵⁵ Срезневский И.И. Вказ. праця. Т.1. – С. 411.
- ⁵⁶ Полное собрание русских летописей. Вказ. праця. – С. 158.
- ⁵⁷ Срезневский И.И. Вказ. праця. Т.1. – С. 1411; Рыбаков Б.А. Вказ. праця. 1948. – С. 372.
- ⁵⁸ Повесть временных лет: Вказ. праця. – С. 353; Рыбаков Б.А. Вказ. праця. 1948. – С. 372.
- ⁵⁹ Чудинов В.А. Вказ. праця. – С. 88.
- ⁶⁰ Там само. – С. 85.
- ⁶¹ Там само. – С. 88.
- ⁶² Рыбаков Б. Вказ. праця. 1948. – С. 370.
- ⁶³ Каргер М.К. Вказ. праця. – С.4 20; Археология Украинской ССР. Вказ. праця. – С. 420–422; Чудинов В.А. Вказ. праця. – С. 86.
- ⁶⁴ Чудинов В.А. Вказ. праця. – С. 88.
- ⁶⁵ Рыбаков Б.А. Вказ. праця. 1948. – С. 355, 372; Каргер М.К. Вказ. праця. – С.4 20; Чудинов В.А. Вказ. праця. – С. 88.
- ⁶⁶ Каргер М. К. Вказ. праця. – С. 420–425; Новое в археологии Киева. Под ред. Толочка П.П., Боровского Я.Е. та др. – К., 1981. – С. 289.
- ⁶⁷ Повесть временных лет. Вказ. праця. – С.353; Срезневский И.И. Вказ. праця. Т.1. – С. 1411.
- ⁶⁸ Рыбаков Б.А. Вказ. праця. 1948. – С. 355, 372; Срезневский И.И. Вказ. праця. Т.1. – С. 1411.
- ⁶⁹ Срезневский И.И. Вказ. праця. Т.1. – С. 1324, 1325, 1324; Т.2. – С. 648–649.
- ⁷⁰ Ржыга В. Вказ. праця. – С.35; Рыбаков Б.А. Вказ. праця. 1948. – С. 354.
- ⁷¹ Срезневский И. И. Вказ. праця. Т.1. – С. 519.
- ⁷² Срезневский И.И. Вказ. праця. Т.3. – С. 1554.
- ⁷³ Срезневский И.И. Вказ. праця, Т.1. – С. 1266–1268.
- ⁷⁴ Моця О.П., Коваленко В.П., Готун І.А. та інші. Звіт про роботу Дніпровської Давньоруської експедиції в 1995 р. // НА ІА НАНУ. – 1995/9. – С.137.
- ⁷⁵ Рыбаков Б.А. Вказ. праця. 1948. – С. 354; Каргер М. Вказ. праця. – С.419 (мал. 99); Моця О.П., Коваленко В.П., Готун І.А. та інші. Вказ. праця. – С. 137; Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). Вказ. праця. – С. 115; Приймак В.В. Давньоруське місто Вир. – Білопілля, 1997. – С. 31; Петрашенко В.А. Вказ. праця. – К., 2005. – С. 51.
- ⁷⁶ Каргер М. Вказ. праця. – С. 463–465.
- ⁷⁷ Раппопорт П.А. Строительное производство Древней Руси (X–XIII вв.) – СПб., 1994. – С. 51.
- ⁷⁸ Село Київської Русі. Вказ. праця. – С. 115.
- ⁷⁹ Пошивайло О. Вказ. праця. – С. 127, 129.
- ⁸⁰ Срезневский И.И. Вказ. праця. Т.1. – С. 257.

- ⁸¹ Ржыга В. Вказ. праця. – С. 34 – 40; Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). Вказ. праця. – С. 115.
- ⁸² Срезневский И.И. Вказ. праця. Т.1. – С. 1356.
- ⁸³ Тищенко А.Р. Вказ. праця. – С. 103 – 137.
- ⁸⁴ Срезневский И.И. Вказ. праця. Т.1. – С. 1356.
- ⁸⁵ Тищенко А.Р. Вказ. праця. – С.137; Макарова Т.И. Вказ. праця. – С. 11.
- ⁸⁶ Чудинов В.А. Вказ. праця. – С. 281.
- ⁸⁷ Шевцова Л.В. Керамічний комплекс Автуницького поселення // Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі. – Чернігів, 1992. – С.17.
- ⁸⁸ Готун І., Шевцова Л. Вказ. праця. – С. 72.
- ⁸⁹ Ігнатенко І.М., Кузьмін О.В. Керамічні горщики-казани XIII – поч. XIV ст. // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя: Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 60-річчю від дня народження О.В.Шекуна. – Чернігів, 1995. – С. 39 – 40.
- ⁹⁰ Пошивайло О. Археологічна цілина українського світу // Український керамологічний журнал. – 2003. – №1. – С. 5 – 9; Пошивайло О. Керамологічні сюжети в постсоветській археологічній науковій літературі: домінанта профанного. – 2004. – №1. – С. 7 – 15.

Об истории исследования ассортимента глиняной посуды, использовании ее в быту населением древней Руси (по письменным источникам и публикациям ученых). Дана характеристика глиняной посуды, ее древнерусские названия.

Ключевые слова: глиняная посуда, эпоха Руси, ассортимент, использование в быту, письменные источники, население.

The article deals with the history of the studying of the range of clay goods and the use of earthenware in the everyday life of the population of Rus' on the basis of the literary sources and the published works of the scientists. The characteristics of earthenware and their medieval titles are given.

Key words: earthenware, the epoch of Rus, range of goods, use in the everyday life, literary sources, population.